

ТРАНСФОРМАЦІЯ ГАЛУЗЕВОЇ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ УРСР У ПЕРІОД 1975-1991 РР.

Розглядаються проблеми розвитку галузевої суспільствознавчої шкільної освітньої системи в період 1975-1991 рр. Зазначається, що переважний вплив на трансформацію суспільствознавчої освітньої системи здійснювали політико-ідеологічні та соціально-економічні чинники. З середини 80-х рр. значний вплив на розвиток шкільного суспільствознавства здійснював самоорганізаційний чинник у формі ініціативи та творчості вчителів.

Вивчення теорії і практики творення суспільствознавчих шкільних підручників у другій половині ХХ ст. передбачає всебічний аналіз галузевої суспільствознавчої шкільної освітньої системи цієї доби. Якщо проблематика розвитку шкільної історичної освіти та історичних навчальних книг знайшла своє відображення у фундаментальних дослідженнях Л. П. Бушика, Ф. П. Коровкіна, О. І. Пометун та в ряді дисертаційних робіт останніх років, то проблеми розвитку інших суспільствознавчих навчальних предметів поки залишилися поза увагою вчених.

Тому **метою** нашої статті є аналіз розвитку галузевої суспільствознавчої шкільної освітньої системи УРСР у період 1975-1991 рр.

Реформування школи протягом 1975-1988 рр. у сфері суспільних навчальних предметів пов'язувалося з підвищенням якості освіти і виховання в процесі навчання суспільно-політичних предметів; переглядом змісту навчальних планів і програм, підручників і посібників, удосконаленням методів навчання і виховання, відмовою від надмірної ускладненості навчального матеріалу [1: 26].

У другій половині 70-х рр. у середовищі педагогів й учених обговорювалася ідея створення об'єднаного курсу, який би інтегрував елементи філософських, економічних, політичних, правових, етичних та психологічних знань [2: 30].

З другої половини 70-х рр. почалися нові спроби розробки теорії змісту загальної середньої освіти. Необхідність цієї роботи диктувалася потребами практики, зокрема перевантаженням програм і підручників ускладненим і другорядним матеріалом, недостатньою політехнічною і виховною спрямованістю шкільних предметів. Про це говорилося в Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про школу, прийнятій у грудні 1977 р. [3: 74].

Концепція структури змісту освіти І. Я. Лернера лягла в основу розробки теорії змісту освіти, яку здійснила група співробітників АПН СРСР на чолі з В. В. Краєвським та І. Я. Лернером [3: 75]. Дослідники зробили висновок про те, що зміст освіти не може реально існувати поза процесом навчання. Це означало, що проектуючи зміст навчального предмета чи навчального матеріалу, було необхідно враховувати методи, закономірності, принципи і можливості навчання в цілому, а також визначити в явному вигляді (в програмах і підручниках) не тільки предметний зміст, але й способи передавання учням і засвоєння ними змісту, рівні проєктованого засвоєння і пов'язані з ними дії. Ці висновки стали важливим теоретичним підґрунтям для процесу удосконалення підручника та інших елементів навчально-методичного комплексу з суспільствознавства в зазначений період.

Розвиток шкільного суспільствознавства в 70-х–80-х рр. супроводжувався пошуками ефективних методів навчання. В практику кращих учителів у той час увійшло проблемне навчання. Продовжувалося дослідження проблеми застосування знань, отриманих на уроках суспільствознавства, на наступних у часі уроках історії (міжпредметний зв'язок "від суспільствознавства до історії") [2: 31].

На сторінках журналу "Преподавание истории в школе" в середині 70-х рр. розгорнулася дискусія про поєднання традиційних методів навчання суспільствознавства з новаторськими (організація самостійної роботи учнів, застосування технічних засобів навчання, проблемне навчання).

У 70-х рр. була розроблена методична система "лекція-семінар-колоквіум-залік". Її дослідна перевірка показала, що порівняно з епізодичним і несистемним використанням цих навчальних форм, поєднання їх в зазначену систему значно підвищує рівень знань учнів.

Підготовка вчительських кадрів до викладання суспільствознавства здійснювалася на історичних факультетах педагогічних інститутів, а розвиток професійної майстерності відбувався на курсах підвищення кваліфікації в обласних інститутах удосконалення вчителів.

Вчителі суспільствознавства, під час проходження обов'язкового підвищення кваліфікації, за затвердженням Міністерством освіти УРСР планом підвищували свій науково-теоретично рівень з питань марксистської філософії, політичної економії, наукового комунізму та атеїзму. Заняття переважно проходили у формі лекцій та семінарів. Методичну складову професіоналізму педагоги

удосконалювали під час проведення на курсах показових занять, відвідування уроків передових учителів, у роботі творчих груп та науково-практичних семінарів. У міжкурсовий період методисти обласних інститутів удосконалення вчителів вивчали досвід роботи передових учителів, узагальнювали його і поширювали шляхом публікацій та проведення на базі дослідних шкіл показових занять для вчителів міста, району чи області.

Головною змістовою проблемою суспільствознавства в цей час була невідповідність декларованих принципів і цінностей з реаліями життя епохи "застою". Основною методичною проблемою, що виникла в галузевій системі шкільної суспільствознавчої освіти, стала проблема поєднання в межах незначної кількості навчальних годин значного за обсягом і важкого за змістом суспільствознавчого навчального матеріалу.

Проголошення партійними органами необхідності підсилення шкільної суспільствознавчої освіти у частині політико-ідеологічної, соціально-економічної, морально-естетичної та правової складових вимагали адекватних змін у змісті і структурі цієї освіти. У межах одного інтегрованого курсу "Суспільствознавство" ефективно здійснити цю роботу було неможливо. Саме тому з 1975 р. почалася деінтеграція монопредмета і з виокремлених та доповнюючих його складових були сформовані як самостійні навчальні предмети, так і факультативні курси за вибором: "Суспільствознавство", "Основи Радянської держави і права", "Основи економічних знань", "Етика і психологія сімейного життя", "Психологія", "Основи марксистсько-ленінської естетики", "Основи комуністичної моралі", "Сучасна ідеологічна боротьба і молодь".

Деінтеграція предмета як спроба відповіді на виклики часу в правовій, моральній, сімейній та економічній сферах радянського життя не стала ефективним освітнім інструментом. Серед нових курсів тільки "Основи Радянської держави і права" з 1975 р. отримали статус повноцінного шкільного предмета. Інші курси вивчалися факультативно.

Результатом неефективного розпорошення навчальних дисциплін стала розробка в другій половині 80-х рр. інтегрованого суспільствознавчого курсу, який мав поєднати в собі всі необхідні знання із зазначених вище суспільствознавчих предметів.

На розвиток галузевої та предметних шкільних суспільствознавчих систем у цей час крім політико-ідеологічних значно впливали соціально-економічні чинники. Цей вплив відбивався не тільки на рівні світогляду і свідомості учнів фактами реального життя. Наприклад, виготовлення навчальних книг вимагало значних витрат на їхнє написання, видання та тиражування. Проблеми кількості й якості друкарського паперу № 1 та 2, оновлення застарілого друкарського обладнання, перехід до офсетного друку, використання багатокольорового друку – все це значно впливало на кількість і якість навчальних книг, які були ядром навчально-методичного комплексу з предмета.

Так само, як економічні чинники впливали на форму і поліграфічну якість суспільствознавчих навчальних книг, на їх зміст і структуру впливали політико-ідеологічні чинники. Щороку підручник "Суспільствознавство" мав перевидаватися через необхідність урахування в тексті матеріалів і показників чергового партійного з'їзду, пленуму чи наради. У змісті повинні були адекватно "поточному моменту" розглядатися питання зовнішньої політики та міжнародних відносин. Зрозуміло, що відступів від "генеральної лінії" ні в змісті предмета, ні в його вчительській інтерпретації не допускалося.

Так само формувався курс шкільного правознавства, який поєднував у собі політологічні та правові знання.

Зміст шкільних суспільствознавчих предметів та якість навчання, крім органів управління освітою, були на постійному контролі в шкільних, міських, районних, обласних партійних організаціях, в ЦК КПУ та в ЦК КПРС. Представники шкільних відділів відповідних партійних органів були постійними учасниками всіх суспільствознавчих семінарів, конференцій нарад і засідань.

Політико-ідеологічну, науково-теоретичну та методичну підтримку вчителям історії, суспільствознавства і радянського права, крім освітніх закладів, надавали спеціалізовані засоби масової інформації, а саме: журнали "Преподавание истории в школе", "Советская педагогика", "Народное образование", "Радянська школа"; газети: "Учительская газета", "Радянська освіта".

Демократичні процеси, що проходили в радянському суспільстві кінця 80-х рр. не обійшли й шкільну суспільствознавчу освіту. У 1989 р. в інтерв'ю журналу "Преподавание истории в школе" головний методист Головного навчально-методичного управління загальної середньої освіти Держосвіти СРСР В. К. Бацин зауважив про необхідність відступу з позицій, що "навчальна програма – нормативний документ, подібний до інструкції з техніки безпеки, а підручник – посудина знань, яку повністю треба випорожнити в голову учня" [4: 4]. Такий відступ від прийнятих правил у сфері навчальних програм і підручників полягав у переході шкільної суспільствознавчої освіти на навчання за варіативними програмами і підручниками.

Передбачалася навіть можливість появи так званих програм і підручників "напівфабрикатів", які вчитель повинен доробляти "під себе", "під свій клас". Передбачалося, що єдиним критерієм оцінки будь-якої програми, підручника чи методики навчання буде забезпечення суспільно необхідного результату навчально-виховного процесу [4: 3].

Головна відмінність нових параметрів освітньої системи кінця 80-х рр. у сфері підручникотворення полягала в тому, що перед авторами нових конкурсних програм і підручників суспільствознавчого спрямування не ставилася умова розробляти зміст в умовах апріорної схеми. Навпаки, пропонувалося розробити і реалізувати власну концепцію програми і підручника, яка найбільше відповідає точці зору авторів на мету, зміст і методику навчання [4: 5].

Передбачалося, що навчальний матеріал повинен викладатися в логічній послідовності і створювати цілісну дидактичну систему з урахуванням внутрішніх і міжпредметних зв'язків.

Щодо змін у підходах до підручникотворення з суспільствознавчих предметів, то передбачалися нові вимоги до підручника, до мови, якою він написаний та до ілюстрацій: підручник повинен не тільки мати навчально-методичну і дидактичну завершеність, – він повинен сформувати у свідомості учня певний емоційно-художній образ. Автори повинні постійно бачити перед собою школяра, чітко уявляти собі, якого учня і чому вони бажать навчити, які ідеї довести до його свідомості, які особистісні якості розвинути в ньому, які громадянські чесноти сформувати [4: 6].

Нові підручники повинні були вчити учня думати, а не запам'ятовувати, не бездумно вірити написаному, а сумніватися і шукати. Підручник повинен був виховувати громадянина і борця за перебудову.

На початку 1989 р. у відділі науки і навчальних закладів ЦК КПРС під головуванням В. В. Рябова пройшло обговорення концепції перебудови викладання суспільних наук, розробленої Державним комітетом СРСР з народної освіти [5: 6]. Під час обговорення було зазначено, якщо часткове оновлення структури і змісту інших навчальних предметів відбувалося регулярно, раз у 5–10 років, то система вивчення суспільних дисциплін, якщо не враховувати доповнень за підсумками чергових з'їздів партії, практично не переглядалася з 1963 р. [5: 6].

Концепція передбачала, що основні зміни в навчанні шкільних суспільствознавчих предметів полягають в усуненні надлишкового академізму та структурного копіювання вузівських предметів з суспільствознавства, основ Радянської держави і права, етики і психології сімейного життя. Був запропонований новий порядок вивчення суспільних дисциплін у вузах: історія КПРС, політекономія, соціально-політична теорія (науковий комунізм чи науковий соціалізм), філософія (єдиний курс замість діалектичного та історичного матеріалізму), актуальні проблеми суспільних наук.

Концепція передбачала розробку для школи чотирьохрічного курсу "Людина і суспільство" в центрі якого потрібно було поставити людину, особистість з її ціннісними орієнтаціями, пошуками та сумнівами [5: 7]. Цей предмет повинен був дати з позицій самих різних наук синтетичні знання про людину й суспільство, необхідні для практичного життя й важливі для формування світогляду учня [6: 14].

У першій частині курсу передбачалося розповісти про походження людини, єдність її біологічних і соціальних характеристик, про її фізичні, психічні й інтелектуальні можливості. Вважалося також необхідним розкриття генетичної основи здібностей людини й можливості їхнього розвитку, розкриття необхідності протягом всього життя поглиблювати як свою професійну підготовку, так і загальну освіченість, культуру. Планувалося дати уявлення про систему моральних цінностей, обов'язків і прав людини, про їхні гарантії, закріплені Конституцією СРСР і радянським законодавством. У цьому курсі повинні були також відобразитися проблеми взаємин юнаків і дівчат, проблеми статевого виховання, сімейного життя, взаємозв'язок особистості й колективу, особистості й суспільства. Особлива увагу планувалося приділити аналізу негативних наслідків для людини й суспільства шкідливих звичок – паління, наркоманії, алкоголізму.

У другій частині предмета планувалося розкрити структуру соціальних відносин, дати знання про діяльність організацій, що функціонують у суспільстві, про різні типи суспільства й ті можливості, які вони дають для розвитку продуктивних сил, науки, культури, для забезпечення прав людини і її всебічного розвитку. Серйозну увагу передбачалося приділити розкриттю особливостей соціалістичного суспільства, вирішенню проблем його вдосконалювання. Також планувалося дати уявлення про виникнення суспільства, про основні етапи й закономірності розвитку світової цивілізації, розкрити історичну необхідність посилення взаємозв'язку різних країн, підкреслити різноманіття форм боротьби за соціальний прогрес, за волю й незалежність народів, за всебічний розвиток національних культур. Особливу увагу пропонувалося приділити аналізу глобальних проблем сучасності.

Крім того, було необхідно показати роль СРСР, країн соціалізму в світовому розвитку, в боротьбі за соціальний прогрес.

Новий предмет повинен був інтегрувати отримані учнями в середній школі знання з історії, географії та інших предметів.

Наскільки чинна програма і підручник із суспільствознавства не відповідали вимогам часу говорить той факт, що у 1988 р. випускні шкільні іспити з історії та суспільствознавства були замінені співбесідами [7: 101]. За висновками фахівців, 1988 р. належав до найскладніших для вчителів суспільствознавства, оскільки процеси змін у соціально-економічній, політичній, духовній сферах радянського суспільства на той час ще не знайшли адекватного відображення в навчальній і методичній літературі. Недостатньо в ній було репрезентовано те нове, що стало здобутком суспільно-політичної думки, залишилися застарілі підходи та догматичні оцінки суспільних подій [7: 102].

На Всесоюзному з'їзді працівників народної освіти 21 грудня 1988 р. пройшло засідання секції "Викладання історії та суспільних наук". На ньому обговорювалися проблеми оновлення змісту суспільствознавчих курсів на принципах системності, цілісності та інтегративності; відхід від традиційного ототожнення навчальних предметів із складовими частинами марксистсько-ленінського вчення; розширення самостійності навчальних закладів, кафедр, викладачів і вчителів у викладанні суспільствознавчих предметів [8: 6-7].

У виступах делегатів з'їзду висловлювалося побажання інтеграції шкільних суспільствознавчих предметів за типом: людина – суспільство, людина – природа, та підсилення уваги до духовної сфери людини [8: 11].

Висловлювалися також думки про необхідність відмови від підручника. Так, В. С. Іловський, учитель історії з м. Іванова, заявив, що за умови плюралізму думок у суспільствознавстві вчителю потрібен тільки історіографічний огляд думок на проблему. "Краще я учня поставлю в безпорадний стан, висловлю власну точку зору, якщо вона є, і нехай він обирає, ніж ми повернемося до авторитарної системи викладання, а школяр буде повторювати чужі слова, не завжди розуміючи їх зміст" [8: 15]. Учитель висловив думку, що в підручнику повинні бути наведені всі точки зору на проблему. Це програма-мінімум. А ідеальний варіант, на його думку, це взагалі обійтися без підручника. На кожне учнівське робоче місце потрібно дати лише: словник-довідник, збірник задач, хронологічну таблицю, художню літературу, статистичний збірник, хрестоматію та першоджерела. Школяр повинен працювати з названими видами матеріалів, а вчитель повинен тільки допомагати йому [8: 16].

Ректор Історико-архівного інституту Ю. М. Афанасьєв наголосив на необхідності перебороти сакральне ставлення до викладання суспільних наук. Ставлення повинно бути раціональним, щоб перетворити суспільні дисципліни із засобів ідеологічного тиску на суспільство на засіб пізнання людини і суспільства в часі.

Піднімалося питання відсутності особистостей в шкільних суспільствознавчих підручниках, які перетворилися на статистичні збірки з пропагандистськими закликами. Як сказав учитель з Житомирської області С. Д. Бондаренко: "Ті, від кого залежить створення підручників повинні перш за все бачити перед собою дитину і пам'ятати про призначення шкільного підручника" [8: 26].

Отже, стосовно 70-х–80-х рр. поняття "суспільствознавство" можна вживати і в широкому, й у вузькому значенні. В широкому значенні суспільствознавство – це галузева шкільна освітня система, до складу якої крім історії входили предметні освітні системи "Суспільствознавства", "Основ Радянської держави і права", "Основ економічних знань", "Етики і психології сімейного життя", "Психології", "Основ марксистсько-ленінської естетики", "Основ комуністичної моралі".

У вузькому значенні суспільствознавство – це однойменна предметна суспільствознавча освітня система, яка охоплювала учнів випускних класів загальноосвітніх середніх шкіл, учнів професійно-технічних училищ та студентів середніх спеціальних навчальних закладів.

Протягом 1975-1985 рр. відбувалася деінтеграція монопредмету "Суспільствознавство". З 1985 р. почалася робота із створення нового інтегрованого предмета, який на кінець 80-х рр. з'явився в курсах "Людина і суспільство" та "Людина і світ".

Переважаючий вплив на трансформацію предметних освітніх систем у період 1975-1985 рр. здійснювали політико-ідеологічні та соціально-економічні чинники. З середини 80-х рр. до перших двох приєднався самоорганізаційний чинник у формі ініціативи та творчості вчителів суспільствознавства, науковців, представників громадськості.

Якщо на першому етапі основний вплив на галузеву і предметні освітні системи здійснювали організаційні чинники, то на другому – самоорганізаційні. Точками біфуркації на цьому шляху стали квітневий 1986 р. пленум ЦК КПРС та розпад СРСР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Рогов Д. В. Эволюция школьного социогуманитарного образования в России 1985–2005 гг. (на примере преподавания обществоведения) : дисс. ... канд. ист. н. : 07.00.02 / Дмитрий Васильевич Рогов. – Ставрополь, 2005. – 247 с.
2. Боголюбов Л. Н. Школьное обществоведение в 30–80-х годах / Л. Н. Боголюбов // Обществознание в школе. – 1997. – № 3. – С. 24–32.
3. Вендровская Р. Б. Очерки истории советской дидактики / Р. Б. Вендровская. – М. : Педагогика, 1982. – 128 с.
4. Бацын В. К. Учебники по истории СССР : какими им быть? / В. К. Бацын // Преподавание истории в школе. – 1989. – № 1. – С. 2–7.
5. Прохоров А. П. Обсуждение проекта перестройки преподавания общественных наук / А. П. Прохоров // Преподавание истории в школе. – 1989. – № 2. – С. 6–8.
6. Купцов В. И. Гуманитаризация образования / В. И. Купцов // Преподавание истории в школе. – 1989. – № 2. – С. 6–8.
7. Бахмутова Л. С. Об уровне обществоведческой подготовки выпускников школы (по итогам школьных собеседований и вступительных экзаменов в вуз) / Л. С. Бахмутова, А. Ю. Лазебникова // Преподавание истории в школе. – 1989. – № 2. – С. 100–111.
8. Заседание секции "Преподавание истории и общественных наук" Всесоюзного съезда работников народного образования 21 декабря 1988 г. // Преподавание истории в школе. – 1989. – № 3. – С. 3–66.

Матеріал надійшов до редакції 18.12. 2009 р.

Смагин И. И. Трансформация отраслевой обществоведческой школьной образовательной системы УССР в период 1975-1991 гг.

Рассматриваются проблемы развития отраслевой обществоведческой школьной образовательной системы в период 1975-1991 гг. Отмечается, что преобладающее влияние на трансформацию обществоведческой образовательной системы осуществляли политико-идеологические и социально-экономические факторы. С середины 80-х годов значительное влияние на развитие школьного обществоведения осуществлял самоорганизационный фактор в форме инициативы и творчества учителей.

Smagin I. I. The Transformation of Social Science Branch of the USSR School Educational System in the Period of 1975-1991.

The problem of social science branch of the school educational system in the period of 1975-1991 is considered. It is noted that the predominant influence on the transformation of social science educational system was carried out through political and ideological and socio-economic factors. Since the mid 80-ies a self-organizing factor had a significant impact on the development of school social studies in the form of initiative and creativity of teachers.